

եւ բնակեաց ի մեզո. որ մարդոցմէ տե-
սանելի փայլը դարձաւ Գաւերժական Լոյ-
սին, որուն ընդունարանը եղաւ Ինք. որ
անօրինակ շեշտով մը պատուաստեց Աէրը,
որուն զերազանց զործաւորը եղաւ Ինք.
և որ վերջապէս իրական կարգ և օրէնք
գրաւ Կեանքին մէջ, որուն աղբիւրը եղաւ
Ինք. — Այս է, և հաս միայն պէտք է տես-
նել, ամէն բանէ աւելի, իրական և խո-
րունկ արժէքը, զոր ունի Յովհաննէսեան
Լօկոսի Վարդապետութիւնը:

Իսկ տեղը: Անտարակոյտ տալիսի ար-
ժէքով մը յայտնուած վարդապետութիւնը,
ունի նաև իր արժանաւոր և վաւերական
տեղը: Նախ, ինչպէս կանխեցինք շեշտել
քանիցս, Յովհաննէսեան Լօկոսի մտածումը
իրբե Վարդապետութիւն, է և կը մնայ կե-
դրոնական առանցքը Քրիստոսաբանութեան
և էական վարդապետութիւններէն մէկը
Քրիստոնէական Աստուածաբանութեան:
Իրբե այդ, անիկա ունեցաւ իր խորտակիչ
հակազդեցութիւնը ընդդէմ հեթանոս ի-
մաստասիրութեան. թուրք կանգնեցաւ Ան
ընդդէմ Քրիստոնէութեան իսկ ծոցէն ելած
հերետիկոսական հոսանքներու. այնուհետեւ
ներշնչարանը եղաւ անիկա, ոչ միայն Առա-
քելական Հայրերուն, և Զատաղովական
Կրականութեան, այլ և վերջապէս հետադաշ
դարերու Քրիստոնեայ բովանդակ աստուա-
ծաբանութեան, մինչև մեր օրերը:

Իրբե եզրակացութիւն արդար է որ
հետեւեալը այսպիսի Վարդապետութիւն մը
որ Յովհաննէսինն է, ըմբռնելի ընել իր
արժէքը և մանաւանդ ունենայ իր ար-
ժանաւոր և ստոյգ տեղը քրիստոնէական
Աստուածաբանութեան, և քրիստոնէական
Կեանքին մէջ:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՂ. ՈՍԿԱՆԵԱՆ

ՂԵՐՋ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԹԱԷԼՈՒՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻՆ

ՏԵՂԵ ՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆԸ

Գ. Բերդին պատմութիւնը

Կէսօրէ վերջ, ժամը 4ի տեսն, Խուր-
ման Գալէսի, կամ ինչպէս որ ասկէ յետոյ
պէտք է կոչել, Թաւրուր բերդը աչքիս
հանդիպեցաւ, որ հարաւային կողմէն մօ-
տեցած աստեղնիս ժայռուտ բարձունքի մը
վրայ զետեղուած կը տեսնուէր: Բերդին
արեւմտեան պատին տակէն կ'անցնի Խուր-
ման Սուն, մինչ Մարապու Սուն զլիսաւոր
գետին կը միանայ միջնադարեան այս կա-
թողիկոսական նստավայրին հարաւային
կողմը գտնուող տեղ մը, նկարին մէջ երեւ-
ցած մասէն անդին: Պիտի ջանամ ապա-
ցուցանել թէ Խուրման Գալէսի անուէր հո-
մանիչ է Թաւրուր բերդ անունին:

Իմ հետեւողութիւններս հիմնուած են
գլխաւորաբար Ալէն-Մարդէնի «Mémoires
Historiques et Géographiques sur l'Arménie»
անուն վստահելի երկին *առաջին հատորին
վրայ: Ալէն-Մարդէն իր տեղեկութիւնը քա-
ղած է մեծ մասամբ հին գրողներու պաշա-
րէն և զմեզ մասնաւորաբար հետաքրքրող
նիւթին համար յիշուած է Միսիթարեան
վանականի մը, Հայր Միքայէլ Չամչեանի
ժԸ. դարուն գրած Հայաստանի Պատմու-
թիւն կոչուած մեծ երկին մէջ:

Այս յօդուածին մէջ վերարտադրուած
հատուածը մասնաւորաբար այդ գիրքին
համար պատրաստուած քարտէսին մէկ մասն
է: Արդ, ճիշտ Թաւրուր նշանակուած կէ-
տին տակ ընթերցողը պիտի նշմարէ «Jahan»
անունը, «Jalan» նշանակուած, կամ ըստ
Ալէն-Մարդէնի հագելու ձեւին՝ «Dahanan»:
Այս այն նահանգն է ուր Թաւրուր բերդը
հաստատուած էր: Այս նահանգին մէջ,
կ'ըսէ ան, կար նաև Ալպուստան, այժմ
Ալպիստան անունով ճանչցուած գիւղը՝ որ
բերդին հարաւ-արեւմտեան կողմէն քսանը-
շորս ժամ հեռու է: Ասկէ դատ նոյն նա-
հանգը «մասնաւոր» հայ կաթողիկոսի մը

Հոնի մէջ հաստատած նստավայրն էր, որ քարտէսին վրայ ցոյց տրուած է Թաւրուրի արեւելեան կողմը: Այս երեք վայրերը մի-այն յիշուած են Սէն-Մարգէնի խորագրին գործին մէջ իբր կապան նահանգին մէջ գտնուող վայրեր: Հոնի և Ալպիտան արդի դիւղերուն ունեցած աշխարհագրական կապը (թէ և ո՛չ մէկը հնագիտական նիւթ չի հայ-թայթեր) խորման Գալէսիի դիրքին հետ հուսկու նեցուկներ են իմ տեսութեանս որ աւելի ևս կը հաստատուի երբ բազմաթիւ Թաւրուրի և «տարագիր» Հայերուն կոկի-սոն կոչած միջնադարեան քաղաքներու յա-րաքերական դիրքերը: Սա՛ վերջնոյն հարա-ւակողմը կը գտնուի և կը համապատաս-խանէ կէօքսուն կոչուած այժմու գիւղին:

Արդարեւ Սէն-Մարգէն խորման բերդը չի յիշեր իր գիրքին մէջ, այն պարզ պատ-ճառով որ հաւանաբար ան իր անունը ըս-տացաւ, ինչպէս յաճախ կը պատահի, մին-չև վերջերս, այլապէս եթէ իր գիրքը կազ-մած ատեն ներկայ անունով գոյութիւն ունեցած ըլլար, այսքան կարեւոր դիւղի մը տեղւոյն յիշատակութիւնը գոնէ զանց պիտի չառնուէր: Ամէն պարագայի մէջ բնիկ ժողովուրդին «Թաւրուր բերդի» գոյու-թեան մասին լսած չլլալը կարեւորութենէ զուրկ է, որովհետեւ Սէն-Մարգէնի գործին հրատարակուելէն ասդին 120 տարի անցած է և ասկէ զատ թուրք գիւղացին պատմու-թեան հմուտ չէ և չի հետաքրքրուիր ալ անով:

Վերջապէս կ'ուզեմ շեշտել սա կէտը թէ նախկին ժնհուն նահանգը կազմող հողա-մասի սահմաններէն ներս ուրիշ ո՛չ մէկ բերդ գոյութիւն ունեցած է:

Պատմութիւնը չէ արձանագրած այս բերդին ճշգրիտ թուականը, և ոչ ալ գի-տենք թէ ո՛վ շինած է զայն: Միջին դարու կրնայ վերագրուիլ և անկասկած Բիւզան-դական ծագում ունի: Որքան որ պատմա-կանօրէն հայ կաթողիկոսներու նստավայրը եղած է միայն, անտրամաբանական չէ են-թադրել թէ կաթողիկոսներու պաշտօնական բնակավայրը եղած միջոցին, որ կ'ըսուի թէ 1064-1113 տարիներու ընթացքին էր, անոնք ամրացուցած և ընդարձակած են զայն:

Այնպիսի շրջանի մը մէջ երբ կրօնական դառն թշնամութիւններ գոյութիւն ունէին,

տարօրինակ սովորութիւն մը պիտի չըլլար որ հայ կաթողիկոսներ ամրոցներու մէջ բնակէին: Գրիգոր Գ., օրինակ, 1125ին կաթողիկոսական աթոռը հաստատեց իր հայրենական ժառանգավայրը եղող Ծովք ամրոցին մէջ, որուն մնացորդները հաւա-նաբար կը մնան տակաւին քարտէսին վրայ «Մեծ Ծովքի լիճեր» անունով նշանակուած լիճին վրայ, որ հոմանիշ է այժմու կէօճի-կին, Սարբերդ քաղաքին հարաւակողմը:

Այնպէս կը հասկնանք որ ան բարեիտ-խեց և նորէն ամրացուց բերդը: Եւ սակայն 1147ին նոյն կաթողիկոսը Իկոնիոյ Սուլ-թաններուն Ծովք բերդի մէջ հաստատուե-լէն վերջ, աթոռը հոնկէ փոխադրեց հոռ-մէական Հոռմկլայ բերդը՝ որ քարտէսին վրայ Մարաշի հարաւակողմը դրուած է: Այս բերդն ալ նմանապէս ամրացուեցաւ և անոր քով ոքանչեւի եկեղեցի մը շինուե-ցաւ: Այս իրողութիւնները միջանկեալ կը թուեմ իբր փաստ իմ կարծիքիս՝ թէ Թաւ-րուր բերդն ալ անկասկած նոյն վերաբեր-մունքը ստացաւ ձեռքերուն մէջ ցեղի մը՝ որ միշտ համբաւաւոր եղած է իր ճարտա-րապետական գործերով: Կը ցաւիմ միայն որ ժամանակի սղութիւն և այլ նկատում-ներ արգելք հանդիսացան իմ այս բերդը անձամբ այցելելուս: Սակայն և այնպէս քանի ողջ եմ այս աշխարհի մէջ, կը յու-սամ այդ սքական դարմանել պատերազմէն վերջ (après la guerre!):

Այս բերդին մէջ բնակած է իսախիկ Բ. կաթողիկոսը որ 1064ին Կոստանդնուպոլ-սէն եկած էր (*):

(*) Այս յօդուածը գրելի վերջի դիմեցի Եղեանի Մատ-թեոս հայ պատմագրին վերացրուած ժառանգչուհիին՝ որ 1135ին աւարտած է: Ըստ այս հեղինակին, Խաչիկ Բ. Թաւ-րուր բնակած պէտք է ըլլայ 1062ին և պաշտօնավարութեան շրջանը եղած ըլլալու է վեց տարի (և ո՛չ եօթը ամիս, ինչ-պէս կ'ըսէ Զաւեն), քանի որ ան կը հաստատէ որ 1065ին մեռած է Խաչիկ, կը հաւատարման թէ Գեորգ կաթողիկոսա-կան աթոռը գրաւեց 1071ին: Բայց այնպէս կը թուի թէ Զաւենան սխալած է 1064 և 1113 տարիներու ընթացքին Թաւրուրը կաթողիկոսական նստավայր համարուած մէջ, ո-րովհետեւ Գեորգի շնորհաբերումէն վերջի աթոռախոս քոյր վայրերը կը թուէ Մատթեոս Ուսայեցի. որոնց մէջ սակայն Թաւրուրը յիշատակուած չի: Անոր աշխարհագրական դիրքը ճշգրտ ատեն, ինչպէս եւ մասնաշեջի, ան կ'ըսէ թէ Թաւ-րուր "Taurplour" (հեղուկ տարբեր ձև մը) կը նշանակէ «թանձր խոտով կամ խիտ տերեւներ ունեցող ծառերով ծած-կուած բլուր մը»: Իրապէս 800 տարիներ անցնելի վերջն ալ այս բլուրը՝ որուն վրայ բերդը հաստատուած է, ծածկուած է թանձր խոտի շեղջերով և հաւանաբար պատմաբանին տեսած ծառերն են որ կը տեսնուին դեռ բլուրին ստորորը, հոս ար-տապրուած պատկերին մէջ, Բայց եւ ասանք իմ տեսութեանս իբր վճռական փաստ մեջտեղ պիտի չբերէի:

Հոս ան խնացաւ իր ազգակիցներուն տրուած ջարդը, ա՛յն տարին՝ երբ Սելճուկներուն Ալփաւաւան Սուլթանը Անի քաղաքը կողոպտեց։ Սաչիկ Բ. նախ Անիի մէջ կը բնակէր ուր վեց տարի կաթողիկոսական պաշտօն վարած էր։ Այս տխուր լուրերուն վրայ բարի մարդը ա՛յնքան ընկճուեցաւ վիշտէն որ Թաւրուզի մէջ մեռաւ, բերդին մէջ եօթը ամիս բնակիչէ վերջ՝ Ամենէն նպատաւոր պայմաններու տակ իսկ այդ ամայութեան մէջ բնակիլը սերտութիւն չէր կրնար առթիլ և անկասկած աժգոյն ու մեղամաղձոտ տեսարան մըն էր որ կը զիտէր ան, բերդի պատերուն նեղ քայտած քներէն։

Իր մահուանէն վերջ Յոյները ջանացին բոլորովին սանձել հայ կաթողիկոսութիւնը, յուսալով որ այդ կերպով պիտի կորենան հաշտութիւն գոյացնել հայ և օրթոտօքս եկեղեցիներու միջև։ Ասկայն կարսի Գազիկ Արքայան թագաւորի (961ին Աշոտ Գ. հայ թագաւորին կողմէ հաստատուած հպատակ թագաւորութիւն մը) գտանք՝ նշտօքսիա կայսրուհիին ազգեցնութեամբ այդ մտադրութիւնը ի գերեւ ելաւ և 1065ին Գրիգոր Բ. կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ։ Իր նախկին Վահրամ անունը Գրիգորի փոխուեցաւ, ցոյց տալու համար որ Հայոց պաշտպան Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Աթոռ թափուր չէր։ Այս սիրուած կաթողիկոսին Թաւրուզ բնակած ըլլալը կասկածելի է։ Ամէն պարագայի մէջ ան ընտրուած է կղերական ժողովի մը մէջ՝ որ տեղի ունեցաւ Ծամնգաւ բերդին մէջ, որուն դիրքը համապատասխան է այժմու Ազիզիյէ գիւղին հետ, ուրկէ ես անցայ Տաւրոս լեռներուն մէջ ճամբորդութեանս ընթացքին, բայց այս անպայման չի նշանակեր որ կաթողիկոսական աթոռ այդ տեղ հաստատեց։

Անկարող զարմանելու իր ժողովուրդին կրած չարչարանքն ու վիշտը, Գրիգոր հրաժարեցաւ իր պաշտօնէն 1071ին և իր տեղ օծեց Գէորգ անուն վանական մը, որ Գուգարք կոչուած հայկական գաւառին հիւսիսարեւելեան կողմը գտնուող Լոռի քաղաքէն էր։ Սա, անկասկած Թաւրուզի մէջ բնակեցաւ։ Հայ ժողովուրդը, սակայն, նորէն Գրիգորը կը ճանչնար իբր իր հոգեւոր հայրը, որ ուրիշ մի քանի եղբայրներու հետ կը բնակէր Արևի վանքը, Սև լեռանց ստորոտը (քարտէսին վրայ Թաւրուզի հարաւարեւ-

ելքը)։ Հետեւաբար Գէորգի նախանձը արթնցաւ և ա՛յնքան անժողովրդական դարձաւ իր հօտին հետ՝ որ Թաւրուզի մէջ միայն երկու տարի պաշտօն վարելէ և ժողովուրդին կողմէ ատելի գտնուալու աստիճան արարքներ գործելէ վերջ, Գրիգոր պաշտօնազրկեց զայն։ Յետոյ Գրիգոր վերստանձնեց կաթողիկոսութիւնը և բնակեցաւ Մուստուրուզ կոչուած վայր մը, որուն դէր ըլլալը չեմ կրնար գտնել։ Չամչեան կ'ըսէ թէ Թաւրուզ կաթողիկոսական նստավայր եղաւ 1064 և 1113 տարիներու ընթացքին։ Բայց եթէ ասիկա ճիշտ է, միայն այնպէս կարելի է հետեւեցնել որ բացի իմ յիշած երկու կաթողիկոսներէն, որոնք կարճ ժամանակի մը համար որոշապէս նստան Թաւրուզ, բերդը շատ հազուադէպօրէն պաշտօնական աթոռավայր եղած է։ Ամէն պարագայի, Գէորգին շնորհազրկումէն վերջ բերդը պաշտօնական նստավայր եղած ըլլալ չի թուիր։

Իրականութիւնը սա է որ, այս հեռաւոր ամրոցին պատմութիւնը, որքան որ կըցայ ճշդել, գաղտնիքով պատած կը մնայ։ Աւելի փնտռուքներ կրնան նոր լոյս հայթաղել։ Ես կը յուսայ որ հայերէն արձանագրութիւններ կարելի պիտի ըլլար գտնել տեղւոյն վրայ՝ որոնք պիտի կարենային օգտակար տեղեկութիւններ տալ, բայց այս ուղղութեամբ յուսահատութեան մատնուեցայ։

Գ. Բերդին նկարագրութիւնը

Այս ուղղանկէն բերդին մուտքը այսօր միայն հարաւային կողմէն կարելի է բոլոր անոնց համար՝ որոնք վարժ լեռնցիներ չեն։ Բերդին հրածերպ պատերը ամրացուած են քառակուսի, հսկայ՝ բայց բոլորածե աշտաւրակներով՝ որոնք քայքայուած և փլուած են։ Թանիթի մուխթարը ինծի ըսաւ որ նոյն իսկ ինք կը յիշէր բերդը այժմ ճամբորդին աչքերուն առջև պարկածէն աւելի հոյակապ վիճակի մը մէջ տեսած ըլլալը։ Արեւմտեան պատերը, որոնցմէ մաս մը կը տեսնուի ասոր ընկերացող նկարին մէջ, բացառիկ կերպով ամուր կառուցուածք մը ունին, որոնց կիսաբոլորածե մարտկոցները իբր յենարան կը ծառայէին։ Այս պատնէշին մաս կը կազմէր նաեւ բերդին ատանձին մէկ

մուտքի գուռը՝ որ սակայն այժմ բոլորովին ծածկուած է խիճերով։ Թաւրուր բերդին նախկին խակական երևոյթը կարենալ ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է աչքի առջև ունենալ (անպայմանօրէն) կոխի ենթարկուած պատնէշներ՝ իրենց նախկին վսեմութեամբ, հաւանաբար իրենց ներկայ բարձրութեան երկու անգամը, անկէ յետոյ կաբելի է տրամաբանօրէն կոահել թէ հայ կաթողիկոսներու բնական ատեն բերդը խրոխտ է մեծաշուք կերպարանք մը ունէր։

Հարաւակողմի պատը հասնելու համար հարկ եղած ջանքը իմ տկար վիճակովս չափազանց յոգնեցուց զիս, որովհետեւ կէս գահավէժ դարու վարը ծածկուած էր փլած պատի բեկորներով։ Հետեւեալ չափազանց դժուար էր կռուան մը գտնել, սակայն դիպուածով կրցի մագլցելով անցնիլ այս պատնէշին կեղորոնը գտնուած բացուածքի մը մէջէն։ Անմիջապէս յայտնի եղաւ որ փնտռուածքը շարունակելու համար հարկ պիտի ըլլար բաւական ոյժ սպառել, քանի որ բերդին խորերը կէսէն աւելին կտորուանքներով ծածկուած էին։

Վայրկեան մը հանգչելէ վերջ, բերդին արեւմտեան կողմը տանող վտանգաւոր գառովարէ մը իջայ։ Հոս կրցայ գտնել վեց քառ. ոտք փոս մը որ գէպի վիրապ առաջնորդող վայրէջք մը ունէր, թէեւ բերդին աշտարակը, որ անկասկած հոս բարձրացած էր, յայտնի էր որ շատոնց փլած և կորսուած էր պատնէշներուն մէջ։ Բայց հիմա զնգան մտնել անկարելի էր անշուշտ, ու նմանապէս կատարել մանրամասն քննութիւնը ներսի պատերուն։ Ատենք կարելի պիտի ըլլային միայն երբ գործաւորներու խումբ մը ունենար մարդ, մղելու հերքիւլեան աշխատանքի մը՝ մաքրելու համար բերդին պատերուն կտորուանքներու լեռնանման գէզերը։ Քայլերս ետ քաշեցի ու անցայ պատին մէջ փորուած բացուածքէ մը ու հասայ դռնակի մը առջև որ ժամանակին բերդին մուտքն էր և զոր նկարագրեցի իբր մէկ մասը պատնէշին։ Հոս կտրակ փոս մը երեան բերաւ բերդին հին ջրհորը, որ հաւանաբար այդտեղ փորուած է գետակին ջուրը քաշելը դիւրացնելու համար, որուն ակնարկեցի թուրման Սու անունով, և որ հին ատեն անշուշտ տարբեր անուն կը կրէր։ Այս գետը, ինչպէս մատնանշեցի արդէն,

կը հոսի ա՛յն ժայռին ստորոտէն՝ որուն վրայ բերդը կանգնած է և արդարեւ հոս արտատպուած լուսանկարը աջ կողմի գետակին շատ մօտիկ կէտէ մը առնուած է։

Պէտք եղածէն աւելի և յոգնած և անհանգիստ կը զգայի և անկարող հիւսիսային պատնէշին վրայէն մագլցելով բերդին արեւելեան ծայրը հասնելու համար, և այդպէս ընելով ալ բան մը պիտի չչահէի, քանի որ բարեկամ մուխթարը վստահեցուց զիս որ ո՛չ մէկ որմագրութիւն կարելի էր տեսնել և ոչ ալ բնակութեան ու է հետք այդ փլած պատերու կտորուածքներուն և խիճերու գէզերուն մէջ՝ որոնք կը ծածկէին ամէն կողմ։ Արդէն բերդին ամենէն կարեւոր մասը քննած էի և վստահ կերպով համոզուած էի որ կրնայի երեսս սեցունելու աստիճան շարունակել փնտռուածքս առանց հայ կաթողիկոսներու բնակութեանն ու է հետք կարենալ գտնելու։ Նոյնքան համոզուած եմ որ ամէն պարագայի գտած էի Թաւրուր բերդը, թէեւ այս գոհունակութեան զգացումին հետ խառնուած էր ցաւի զգացում մը, աւելի զօրաւոր փաստ մը գտած չըլլալուս համար, ինչ որ համարձակած էի յուսալ թէ երեան պիտի դարայդ անհարթ քարերու արձանագրութիւններէն։

Պայազիտին և մուխթարին ընկերակցութեամբ ժայռէն վար իջնելէ վերջ փութացի մօտակայ լեռան տղբիւրէն անյազօրէն խրմել, որովհետեւ թէեւ զրեթէ անկարող էի ու է սննդաբար կերակուր ուտել, սակայն ծարաւով մը կը սպառէի։ Այս տղբիւրին մօտ գիւղական լքուած խրճիթ մը կար և մենք այս հեշտ բնակարանին մէջ (որ դժուարաւ կը բաւէր մեզի) մեր հետ տաւած վերմակներն ու մահճեղէնները բացինք և վերջապէս քուն մտանք, կարծես այդ պատկառելի և խորհրդաւոր գէզերուն շուքին տակ։

ՍՐՏՈՒՆԱՋԴ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՍՈՍ

ՎԵՐՋ